

ŞARK HAREKATI ÖNCESİ CELALEDDİN ARİF BEY'İN ERZURUM'A GELİŞİ VE ERZURUM'DA BAZI HADİSELER

Yrd.Doç.Dr.D.Ali AKBULUT*

Gazi Mustafa Kemal, Nutuk'unda, Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin 1920 Eylül'ünde Erzurum'a gelişleri ile bir yıl önce kendisine kucağını açan bu şehirde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümetine karşı oluşturulmak istenen olumsuz eylem ve tavırları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır⁽¹⁾. Aynı olaya, Kâzım Karabekir Paşa İstiklâl Harbimiz adlı eserinde değinmekte ve oldukça geniş yer vermektedir⁽²⁾. Hem Mustafa Kemal Paşa ve hem de Kâzım Karabekir Paşa bu olayla birinci derecede ilgili olmakla birlikte, aynı zamanda sözkonusu eserlerinde belgelere de dayanmakta ve yeri geldiğinde bu belgeleri ya tam metin, ya da bölümler halinde iktibas etmektedirler. Bundan dolayıdır ki her iki eserin, konumuzla ilgili kaynak değerleri oldukça fazladır. Maamafih burada her iki eserde, bazen sadece bahsi geçen, bazen de kısmen iktibas edilen ve asılları Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan belgelerin tam metinleri verilmek suretiyle konuya katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

(1) Kemal Atatürk, Nutuk, c.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973 (Kııs. Nutuk), s.471-487).

(2) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, Genişletilmiş Baskı, İstanbul, 1988, s.837-854.

Mondros Mütarekesiyle, doğuda 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştık. Sınır ötesinde kalan bölgelerde Ermeniler, Türklere karşı baskı ve zulümlerini artırmışlardı. Üstelik Vilâyet-i Sitte (Altı Vilâyet)'nin geleceği de umut verici değildi. Doğu Anadolu'da Ermeni tehdit ve tehlikesini en çok hisseden yerlerden biri de Erzurum'du. 17-22 Haziran 1919 tarihleri arasında yapılan Vilâyet-i Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Vilâyet Kongresi'nde Ermeni mescesli görüşmelerin ağırlık noktasını teşkil etmişti (3). Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra, Doğu vilâyetlerimiz ve bilhassa Erzurum üzerindeki Ermeni tehdidini kaldırmak, 1914 sınırları ötesindeki Türk ahaliyi Ermeni baskı ve zülmünden kurtarmak için Şark Harekâtına karar verilmişti. İleri harekât 1920 Haziran'ında başlayacaktı. Fakat bu sırada Ruslarla girişimler, harekâtın gecikmesine sebep oldu. Çünkü 1920 yazındaki Türk-Rus görüşmeleri Türkiye açısından olumlu sonuç vermeyince, askeri hareket fikri ağırlık kazandı. Bu görüşmelerde Rus Hariciye Komiseri Çiçerin'in Türkiye'den Ermeniler adına toprak talebinde bulunması karşısında tek yol buydu.

Erzurum'da ise savaştan yana cereyanlarda bir değişiklik olmamıştı. Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti 11 Haziran 1920 de yayınlamış olduğu beyannamede halkı, ileri harekâta başlayacak olan orduya yardıma çağırıyordu. Bunun için gerekli hazırlıklar da yapılmıştı. Erzurum halkı, Şark Harekâtını gerçekleştirecek

(3) Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, Yayına Haz: Prof.Dr.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1969, s.40-52.

olan 15. Kolorduya, askerin iç çamaşırlarından mutfağına kadar her türlü yardımı sağlamış ve bunlar Müftü Solakzade Sadık'ın boşalttırdığı Ulu Cami'de depo edilmiştir⁽⁴⁾. Fakat yukarıda belirtilen sebepten dolayı harekâtın gecikmesi, 1920 yazında amaca yönelik hiç bir askeri faaliyette bulunulmaması Erzurum'da bazı endişelere ve bunun neticesinde bazı dedikoduların çıkmasına yol açmıştır. Erzurum bir an evvel Ermeni tehdidinden kurtulmak ve emniyet altına alınmak çareleri arıyordu. Şark Ordusu subaylarının maaşlarının ödenmemesi⁽⁵⁾ belki de Ankara'nın Erzurum'u unuttuğu şeklinde değerlendiriliyordu. Esasen bu, yanlış anlamadan veya bazı art düşüncelilerin telkinlerinden kaynaklanıyordu. Ankara'nın

(4) Lütfullah Bingöl, "Milli Mücadele'de (1918-1923) ve Erzurum'da Din Adamlarının Hizmetleri", A.Ü.Kuruluşunun XX.Yılı Armağanı, IV. Kitap, "Çeşitli Konular", Ankara, 1978, s.114-116.

(5) Cumhurbaşkanlığı Arşivi (Kıs. CA), A: III-7-b D:20 F: 13.

27 / 7 / 36 (1920)

Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

Üç aydır zâbitana maaş veremiyoruz. Eylül'den itibaren etliğimiz de yoktur. Şarki vilâyete verilecek havalelerin tahsili gayrı mümkün olduğundan nakden ihtiyacımız azimdir. Yalnız kuru ekmekle ne kadar müddet sıhhiyeten ifa-yı vazife olunabileceğini kestiremiyorum. Zengin ve masrafları az olan vilâyetlerden şimdilik ikiyüz bin lira ile Şark Cephesi'ne muavenet-i nakdiyede bulunulmasını son derece istirham eylerim.

Şark Cephesi K(umandanı)

Kâzım Karabekir

Şark Harekâtını ertelemesi, sırf siyasi mülâhazalar yüzünden olmuştu. Kâzım Karabekir Paşa'nın, Ankara'ya çekmiş olduğu telgraflarda "dedikodu" tabirini sıkça kullanmasına bakılacak olursa, bu işte bazı samimiyetsizliklerin olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Erzurum'da durum bu merkezde iken, Ankara'da Erzurum mebusu ve aynı zamanda Türkiye Büyük Millet Meclisi ikinci başkanı ve Adliye Vekili olan Celâleddin Arif Bey, 15 Ağustos 1920 tarihli bir tavrile sıhhi mazeretinc binaen Meclis'ten iki ay izin aldı. Mustafa Kemal Paşa'nın sayesinde, yine Erzurum mebuslarından Hüseyin Avni Bey'in de bu süre içerisinde izinli sayılmasını sağladı.(6)

Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beyler, 6 Eylül 1920 de Erzurum'a geldiler ve şehrin İstanbul Kapısında Kâzım Karabekir Paşa'nın düzenlemiş olduğu parlak törenlerle karşılandılar. Ertesi günü, yani 7 Eylül'de her iki mebus şerefine Sanayi Mektebi'nde "Maraş Faciaları" adlı piyes temsil edildi. Aynı günün akşamında Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beyler Kâzım Karabekir Paşa ile birlikte, o sırada Erzurum'da bulunan Bolşevik sefaret heyeti başkâtibi ve askeri ataşesi ile görüştüler. Celâleddin Arif Bey, ilk karşılaşmalarında Kâzım Karabekir Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa'nın kötü bir çevresi olduğunu ve Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu vilâyetlerinde teşkil olunacak genel müfettişliğe atanmasının düşünüldüğünü söylemişti. Kâzım Karabekir Paşa, bu durumu kendisinin Şark Ordusunun başından alınması şeklinde değerlendirmiş ve Celâleddin Arif Bey'in anlattıkları bu kanıtı kuvvetlendirmiş görünmektedir. Celâleddin Arif Bey'e göre, Mustafa Kemal Paşa Şark Harekâtın taraftar değilmiş ve Şark Ordusunu batıya çekmek niyetinde

(6) Nutuk, II, s. 472.

imiş. Ordunun tamamını olmasa bile, batılı subay ve erlerin batıya gönderilmesini istiyormuş. Celâleddin Arif Bey de bu sonuncu fikre taraftar olduğunu bildiriyordu. Kâzım Karabekir Paşa ise ordunun başından ayrılmasının felaket demek olduğunu ve bunu kabul edemeyeceğini söylemekteydi (7) ki hem makam değişikliğini önlemek ve hem de Celâleddin Arif Bey'i şu veya bu şekilde memnun etmek için kurulmasını düşünülen umumi müfettişlik için, Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na 13 Eylül 1920 de çektiği bir telgrafla onu tavsiye etmiştir. Kâzım Karabekir Paşa, sözkonusu telgrafında umumi müfettişlik tabirini kullanmamış" Erzurum, Erzincan, Van, Beyazıt vilâyet ve livalarını ve Meclis-i Ali'ce tensip buyurulacak diğer menatukı ihtiva etmek üzere Vilâyat-ı Şarkıye valiliğine tayin buyurulmasını arz ve teklif"(8) etmiştir.

Kâzım Karabekir Paşa'nın, Celâleddin Arif Bey'in Vilâyat-ı Şarkıye valiliğine atanması hususundaki teklifini içeren telgraf, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya 19 Eylül'de ulaşmıştır(9). Bundan önce Mustafa Kemal Paşa, Celâleddin Arif Bey'den 10, 15/16 ve 16 Eylül 1920 tarihli üç telgraf almıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta bu telgrafların mahiyetini açıklamaktadır. (10). Bu telgrafların (11) sırasıyla tam metinlerini aşağıya alıyoruz:

(7) Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.837.

(8) CA, A:III-7-b D:20 F: 14 ve 14-1. Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s. 842-843.

(9) Nutuk, II, s.474.

(10) Nutuk, II, s. 472-473.

(11) CA, A: III-7-b D:20 F:16-8 F: 20-6 ve 20-7, F:20-4

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

(1-) Burada bir müddetten beri hasıl olup devam etmekte bulunan hassasiyet, oradan hareketimiz haberiyle intizar vaziyetine inkılâb ederek, vürûdumuzu müteakip âmilleri ta'dad ve tasrih edilmekle başlanmıştır. Halkın muhtelif tayfasıyla gerek müctemî'an ve gerekse münferiden vâki olan temasta mukavemeti takviye, memleketin hayati ihtiyaçlarından olan Erzurum halkının siyaset (a.m.e.l.r.t.) âmillerinin serbest hareketine tahammül edemeyeceği ve sür'at-i fi'liye (?) mütecasirle- rinin tecziye ve bu muhitten uzaklaştırılması teklifi karşısında teferru'at üzerinde de tevkifâta lüzum gördüm. Müddeayat, ordu ambarlarında terâkim-i emval, tekâlif-i harbiye vesaireye müteallik olup, evrak üzerinde tesbit-i keyfiyet hem zamana mütevakkıf olup, evrak üzerinde tesbit-i keyfiyet hem zamana mütevakkıf ve hem de bu cihetle tedkikat-ı icrâsı yeniden bir çok iddia ve talepleri tevhid edeceğinden hesabat-ı vâkıanın zamanın icabatına göre teslimi zaruretine binaen keyfiyetini kumandan paşa ile bilmüzakere halli ciheti düşünüldü. Müşarünileyle vaki müzakeremizde icab-ı halli ve tezâkür mes'elesinin ehemmiyeti lüzumu kadar takdir olunamadığı ve sırf idari düşünce ile aif-ı cürm edilenlerden bir kaçının memuriyetlerinin tebdiliyle iktifa edilmesi ciheti iltizam olun- maktadır. Şikâyete ve müddeiyatın şiddeti hakkında pek kat'i gördüğüm zaman karşısında artık şüpheli bir kaç şahsın hizmeti düşünülmeceği cihetiyle bu hususta teklifatımıza müzaheret edilmesi lüzumunun paşaya tebliği ve teferruat hakkında peyderpey arz-ı malûmat olunacağı,

2- Şahsı malûm bir valinin bu sırada vücudu elzemdir. Ahali ve paşa ile cereyan eden müzakerede Adana Vali-i Sâbıkı Nazım Bey'in memur edilmesi takarrür ettirilmiş ve Trabzon tarikiyle tebligat yapmamıza ve Nazım Bey'in muvasalatına kadar ârâ-yı umûmiyeye müracaatla bir vekil intihabı ve arz-ı inha edilmesi maruzdur.

Celâledin Arif

Erzurum

II

15/16. 9.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Re'isi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Üç gün evvelki telgrafımızda bahs eylediğimiz hassasiyet devam hatta (tezayüd) etmektedir. Halk, kumandan paşa hazretlerinden fevkalâde memnun ve kendisi memleketin fedakâr bir evlâdı telâkkı eylediği halde eşhası hakkında lâzım gelen fedakârlıkta bulunmasından dolayı müşarünileyh hakkındaki bahsi tezelzüle uğramak tehlikesine ma'ruzdur. Şikâyetleri en ziyade vekili Kâzım Bey'le İdari rcisi vekili Baki, Erkân-ı Harb Fahri, Tahniye Müdürü Avni ve karargâhdan bir iki zabıt üzeri- nedir. Erzurum'un isürdadı, Kafkasya'daki efradımızın buraya avdetinden sonra ambarlarda ve camilerde bulunan onbinlerce tüfenkleri, cephanesinden bir kısm-ı cüz'isi Kafkasya şuralarına verildiği hakkında ve kısm-ı a'zamı süüstimalât ile Lâzlara, dolayısıyla Rumlara ve Kürdlere satılmış ve bugün bir tek Rus tüfengi bulunmadığı gibi, bizim tüfenklerimizden gayet az bir miktar kalmıştır. Her ne kadar cepheleerde yirmi bine karib asker varsa da bunların ancak sekiz ilâ dokuz bini müsellâhdır. Ankara'ya gönderilen muaddel martinler ile öteden beri kalmış olan kırık mavzerler tamir gördükten sonra gönderiliyor.

Şimendüfer istasyon müdürü, istasyonda bulunan cephanelerin kısm-ı a'zamını sattuktan sonra, istasyonda isti'âl husûle gelmiş ve mütebaki mühimmat ber-hevâ olmuştur. Bir seneden beri el-ân bunun fâili divan-ı harbçe tecziye edilmemiştir. Kezâ şehir haricindeki bulunan cephanelerin birinden asker tarafından sirkat vuku'a getirilmediği bir zamanda ateş almış ve ramazanda o miktar cephane ber-hevâ olmuştur. Emvâl-i metrûke olarak Ermeni kilisesinde bulunan emvâl ve eşya hakkında bir lâkaydî suiistimalât husule gelmiştir ki bütün memleket ahalisi buna şahiddir. Kilisenin ilk açıldığı zaman mevcut eşyayı gören istinaf müddei umumî vekili kadı-ı sâbık, kilisenin lebaleb dolu olduğunu ve yürüyecek yer olmadığını der-meyân ediyorlar. Hemân bir kaç gün zarfında altmış bin liralık eşya müzayede ile satılmış ve sonra eşyayı satmaya memur olan komisyon a'zâlarının yevmiye ikişer lira ücret istemeleri istüksâr edilerek mezkûr komisyon a'zâları azledilmiştir. Kilise bir müddet kapalı kalmıştır. Bu müddet zarfında eşyanın tasnif ve furuhte me'mur edilen ve bilâ ücret çalışıklarını taahhüd eyleyen yeni komisyon a'zâları kiliseyi bir kaç müddet kapalı bulundurmışlardır diye halkın ifâdâtına bu esnada geceleri arabalarla eşyalardan bir kısmı mühimmi hanelerine taşımışlardır. Bunların içinde zâbitandan Mehmed Ali ve Rusûmet-i Duyûn-ı Umûmiye Müdürleri oldukları söylenmektedir. Kilise yeniden açıldığı zaman, sülh hakimi ile kadı-ı sâbık eşyaların fevkalâde denecek bir surette tenakus ettiğini görmüş ve satış bir iki tecavüz ettiği halde, ancak kırk bin liralık bir miktar eşya satılabilmektedir. Bu zevat hakkında icra edilen şikâyet hiç bir veçhile Kâzım Bey tarafından nazarı dikkate alınmamış, Tahniye Müdürü dakikleri sattığı hakkında vuku'a gelen şikâyet da tahkik görmemiştir. Memleke- timizi bu hale getiren suiistimalâtın el-ân

devam etmesi ve bu suiistimâlâtı her ne suretle olursa olsun ortadan kaldırmağa âzîm olduğunu buraya kadar ve dün de söylemiş olduğumdan, Büyük Millet Meclisi'ne merbutiyet eden halk bu fenalığın bir an evvel önüne geçilmesi ve müsebbibleri- nin hiç olmazsa bu havaliden kaldırılmasının şiddetle talep etmektedir. Bu gibi memurların işten el çekürilerek tecziye edilmeleri Büyük Millet Meclisi'ni halk nazarında son derece yükseltecektir. Daha dün istihkâm kışlasına hırsız girerek hademe taburunun kasasıyla mevcut erzağı kaldırmıştır. Maruzatımın bir an evvel nazar-ı dikkate alınmasını ve icabının icrasını selâmet-i mülk ve millet namına istirham eylerim.

Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânisî
Celâleddin Arif

III.

Erzurum
16.9.36

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Tezayüdünden bahseylediğim galeyân verilecek cevâb-ı muvafakatla âcilen teskin edilemez ise, tahassül edeceği netâyicin vehametünden tehaşîf edilmekte, mes'ele Ankara şikâyeti nazar-ı itibare almadığından Ankara'dan itimadın zâil olması suretine inkılâb edebilecektir. Efkân teskine her ne kadar sarf-ı makderet eylemek (isem de) (y.n.k.e.v.y.) fikrinde ısrarı ve zât-ı sâmilcrinin (on üç) (ay) evvel tarihli ma'ruzatıma el-ân (v.e.b.c.y.m.e.m.s.y.) mesâisini akîm bırakmaktadır. Müşkil bir mevkide kalacağım ma'ruzdur.

Büyük Millet Meclisi Reis-i Sanisi
Celâleddin Arif

Celâleddin Arif Bey'in bu telgraflarındaki düşünceleri, şikâyet ve teklifleri şöyle sıralanabilir:

1. Erzurum ahalisi hassasiyet ve galeyan içerisinde bulunmaktadır. Ancak halk, onların Ankara'dan hareket ettiklerini haber aldıkları zaman, bekleme durumuna geçmişlerdir. Galeyanın sebebi bazı yolsuzluklardır.
2. Bu yolsuzluklarda dahli bulunan memurlar değiştirilmeli ve sür'atle cezalandırılmalıdır.
3. 15.Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi ve aynı zamanda Erzurum Vali Vekili olan Miralay Kâzım Bey hakkında şikâyetler oldukça fazladır.
4. Ahali ile görüşülerek, Erzurum Valiliğine Adana eski valisi Nazım Bey'in tayini ve Trabzon üzerinden kendisine tebligat yapılması kararlaştırılmıştır. Nazım Bey gelinceye kadar halkın oyu ile bir vali vekili seçilmesine muvafakat edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde halkın galeyanının önüne geçilememesinden korkulmaktadır.
5. Ankara, şikâyetleri nazar-ı itibare almadığından Ankara'dan itimadın ortadan kalkması şekline dönüşecektir.

Mustafa Kemal Paşa, bu telgrafları değerlendirirken, telgraflardaki söylentilerle Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin birer bahane ile Ankara'dan ayrılmaları arasında "manidar" bir ilişki bulunduğuna işaret etmekte, halkoyu ile vali atanması teklifinin hukuk profesörlüğü etmiş, Meclis-i Meb'usan riyasetinde bulunmuş, Büyük Millet Meclisi İkinci Reisi ve aynı zamanda onun Adliye Vekili bir şahıstan sudûr etmesini de hayretle karşılamaktadır⁽¹²⁾. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, 16/17 Eylül 1920 de Celâleddin Arif Bey'e şu cevabı vermiştir. (13)

Erzurum'da Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânisî Celâleddin Arif Beyefendiye,
 Üç kıt'a şifre telgrafnâmeleri Hey'et-i Vekile'de okundu. Bu bâbda cephe kumandanlığı ile muhabere edilmektedir. Bahs buyurulan hissiyat ve galeyana sebep olarak gösterilen hususatin halli mühim görülmüştür. Cephe Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerinin halkın Ankara'ya i'ti- madını zâil edecek derecede galeyanını mucib hâdisata bigâne kalacağını varid görmüyoruz. Keyfiyeti müşarünileyhe bildirdik. Ora halkının ve Hey'et-i Vekile'nin cephe kumandanlığına olan itimat-ı tâmmı, mes'elenin hallinde müşarünileyhi serbest bırakmayı tercih ettirmiştir, efendim.

Kapadım fi 16/17 minh.

Büyük Millet Meclisi Reisi

(imza) M.K.

(14) Fakat Celâleddin Arif Bey'in bu cevabı yeterli bulmadığı anlaşılmaktadır:

Erzurum

22. 9. 336

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Onüç Eylül'den itibaren şimdiye kadar göndermiş olduğum telgraflara ancak cephe kumandanlığı ile muhabere olduğuna dair bir cevap alabildim. Arzu ederdim ki muhaberatın neticesi bendenize de bildirilmiş olsun, efendim.

Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânisî

Celâleddin Arif

(12) Nutuk, II. s.473.

(13) CA, A:III-7-b D:20 F:16-6

(14) CA, A:III-7-b D:20 F: 16-5

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, durumu Şark Cephesi Kumandanlığına bildirerek bu hususta ne düşünüldüğünü sormuştur⁽¹⁵⁾.

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine Şifre:

Reis-i Sâni Celâleddin Arif Beyefendinin vürüd eden üç şifre telgrafından, ordu ambarlarına ve tüfenk ve cephaneye ziya' ve süt tevziine müteallik esbattan dolayı halkta galeyana ve hassasiyet mevcut olduğu ve zaten mevcut olan hassasiyetin kendi hareketi haberi üzerine intizar vaziyetine inkılâb ettiği cihetle bazı me'murların tebdil ve tecziyesi gibi icraatta sür'at gösterilmesine, Ankaradan i'timadın zail olması muhtemel bulunduğu bildirilmiştir. Zat-ı devletlerinin de ma'lumatı tahtında vali vekili Kâzım Bey'in tebdil olunarak Adana vali-i sâbıkı Nazım Bey'in vüruduna kadar ârayı umûmi ile bir vekilin intihabı mevzu-ı bahs olduğu ilâve olunmaktadır. Bu derece mühim bir galeyanın mevcudiyetinden zât-ı devletlerinin haberdar olarak, vaktiyle tedâbir-i lâzimeye tevessül edecekleri tabii olmakla beraber, Hey'et-i Vekile'nin tenviri için bu bâbda ma'lumat ve mütalaat-ı âlileri rica olunur.

Fi 16 Eylül 36

(İmza) M.K.

Kâzım Karabekir Paşa, Celâleddin Arif Bey'i Vilâyat-ı Şarkiyeye valiliğine teklif yazısına cevap beklerken, Celâleddin Arif Bey'in Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafların mahiyetinden haberdar olmuştur⁽¹⁶⁾. Bu telgraflar her şeyden evvel ordudaki subaylardan ve idarecilerden, dolayısıyla kendisinden şikâyeti içerdiğinden

(15) CA, A:III-7-b D:20 F: 20-5

(16) Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.844.

ve Erzurumdaki olumsuz hava gün geçtikçe yoğunlaştığından Kâzım Karabekir Paşa, kendi ifadesiyle "emrine alabilmek için" Celâleddin Arif Bey'e Erzurum Vali vekilliğini kabul ettirmiştir⁽¹⁷⁾. Esasen o sırada Erzurum Vali Vekili bulunan Mîralay Kâzım Bey'in ya görevi bırakması ya da görevinden alınabilmesi için Dâhiliye Vekâleti'nin oluru gerekmektedir. Kâzım Karabekir Paşa, Celâleddin Arif Bey'in genel vali atanmasını teklif ederken, Celâleddin Arif Bey'in Kâzım Karabekir Paşa aleyhindeki şikayetlerini Mustafa Kemâl Paşa "bir oyun ve aynı zamanda bir gaflet manzarası" olarak değerlendirmektedir⁽¹⁸⁾.

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemâl Paşa'nın 16 Eylül tarihli telgrafına 18 Eylülde verdiği cevapta, Celâleddin Arif Bey'in yazdıklarının Mîralay Kâzım Bey'i Erzurum'dan uzaklaştırmak amacına yönelik bulunduğunu, halkoyu ile vali seçiminin yanlış bir istikamet olduğunu, Mîralay Kâzım Bey'in vilâyet vekâletinden alınmasının Dâhiliye Vekâleti'nden emir olunmasıyla ve vilâyet vekâletinin bizzat Celâleddin Arif Bey tarafından deruhte edilmesinin kendisine söylendiğini, Celâleddin Arif Bey'in vilâyet vekâletine getirilmesinin gerekli olduğunu, hatta tasvip buyurulursa genel müfettişlik ya da valiliğe atanmasının uygun olacağını yazmıştır⁽¹⁹⁾.

Mustafa Kemâl Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'nın 13 Eylül ve 18 Eylül tarihli telgraflarına 20 Eylülde cevap vermiş ve iki maddeden ibaret olan bu cevabi telgrafın birinci maddesinde 5 Eylül 1920 tarihli "Nisâb-ı Müzâkere Kanunu" nun dördüncü maddesini aynen yazmıştır. Bu maddeye göre Türkiye Büyük Millet

(17) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.845.

(18) Nutuk, II. s.475

(19) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.845.

Meclisi Üyeliği ile memuriyet bir kişinin uhdesinde birleştirilemezdi. Binâen-aleyh Celâleddin Arif Bey'in Erzurum valiliğine tayini mümkün değildi⁽²⁰⁾. Eğer mebus- luktan istifa ederse, bu husus Hey'et-i Vekile'ye teklif olunabilirdi. Cevabi telgrafın ikinci maddesinde, Trabzon valisi Hamid Bey'le Ankara'da görüşüldüğü ve adı geçen şahsın âilesini almak üzere Trabzon'a doğru yola çıkmış bulunduğu, tensip buyurulduğu takdirde Erzurum vilâyetini deruhte etmesi için Hamid Bey'e Ankara'dan emir verilebileceği ve bu hususta cevap beklenildiği bildirilmekteydi⁽²¹⁾. Kâzım Karabekir Paşa buna 22 Eylülde cephe karargahından verdiği cevapta, Hamid Bey'in Erzurum valiliğine tayinini uygun bulduğunu, Celâleddin Arif Bey'in Vilâyât-ı Şarkıyye umumi valiliğine tayininin kendisine ihsâs edilmiş bir fikrin neticesi olduğunu ve şimdi bu fikrinden vazgeçtiğini beyân etmiştir⁽²²⁾.

Mustafa Kemâl ve Kâzım Karabekir Paşalar, Erzurum valiliği konusunda yazışmalarda bulunurlarken ve bunu da halletmiş görünürlerken Celâleddin Arif Bey'in 18 Eylül tarihli telgrafı 21 Eylülde Ankara'ya ulaştı⁽²³⁾. Celâleddin Arif Bey, telgrafında, Kâzım Karabekir Paşa'dan şikayetle "Paşa, ahvalin vehametini anlamak istemiyorlar ve maiyetinde bulunan zevat, her vechile himaye oluyor." demekte ve 9.Fırka Kumandanı Halid Bey'in, yolsuzlukları incelemeye ve sonuçlandırmaya memur edilmesini, muhtemel karışıklıkların önüne geçebilmek için de Ankara'dan gelecek emre intizaren vali vekilliğini Kâzım Bey'den

(20) Nutuk, II, s.476

(21) Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.846.

(22) CA, A: III-7-b D:20 F: 17. Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.846.

(23) Nutuk, II, 476-477.

devraldığını, bununla birlikte halk tarafından vekâleti arzu edilen Hüseyin Avni Bey'e vekâletin tevdiini istemektedir. Bu tarz hareket ve sözlerin kendileri için bir muamma halini aldığını söyleyen Mustafa Kemal Paşa, Celâleddin Arif Bey'in telgrafıyla birlikte, durumu Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirmiş ve gerekli tedbirlerin alınmasını kendisine emretmiştir.⁽²⁴⁾

Ankara, 21.9.36

Erzurum Tarikiyle Şark Cephesi K(umandanı) Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine,

18 Eylül 36 tarihli şifreyi aynen takdim ediyorum.

Celâleddin Arif Bey'in bu tarz iş'aratı bizim için anlaşılmas bur muamma halini aldı. Makine başında tenviri ve oraca icab eden tedbiri ittihaz buyurmanızı rica ederim.

(Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi)

(İmza)

M(ustafa) K (emal)

Bu günler hakkında Mustafa Kemal Paşa düşüncelerini şöyle dile getirmektedir: "Filhakika, vaziyet çok mühim ve çok nazik idi, çünkü, o günlerde Şark Cephesi'nde Ermenistan'a artık taarruza karar vermiştik. Bunun için hazırlanmakta ve tedabir almakta idik. Şark Cephesi Kumandanına da icabeden evamir ve talimat verilmişti. Şarkta, ileri tevcih edilen ordunun arkasından, hükümetin Adliye Vekili, güya o ordunun hırsızlığını, mensuplarının suiistimal erbabından bulduklarını meydana çıkarmak için, vilâyet vali vekili sıfatını gayrikanuni iktisabetmeyi çare ve yegane tedbir buluyor."⁽²⁵⁾

(24) CA, A: III-7-b D:20 F:16-4. Nutuk, II, s.477.

(25) Nutuk, II, s.478.

Kâzım Karabekir Paşa, Celâleddin Arif Bey'in kendisi hakkındaki düşüncelerini, Erzurum'da neler yaptığını ve yapmak istediğini, bunun için Ankara'dan müsaade almaya çalıştığını 21 Eylül tarihli yukarıda metni verilen telgraftan öğrenince, 22 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya cephe karargâhından şu telgrafi gönderdi (26).

Şark Karargâhı

22.9.36

Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne

C(evap) - 21.9.36 ve bilâ numrolu şifreye:

Harekât dolayısıyla cepheye çıkmak mecburiyeti olmasa idi, bir kaç gün zarfında Celâleddin Arif Bey mes'alesini halledirdim. Ma'ahaza taarruz hitamında Erzurum'a döndüğümde, Erzurum'un simayı unûfu gelen şahsiyetleri temizleyeceğim. Celâleddin Arif Bey, zât-ı sâmilerine yazdıklarını bendenize göstermedi ve esaslı anlatmadı. Söylediği sözler evvelâ şunlardır: Miralay Kâzım Bey'e itimad yok. Esliha ve mühimmat ve levazım ambarlarında ve kilise satışında su-i istimaller olmuş, Kâzım Bey de medhaldarmış. Esasen Şam'da ve Batum'da su-i istimalleri varmış. Arnavudmuş. Arnavudlara karşı da Meclis-i Milli'de dahi itimad yokmuş. Derhal Erzurum'dan geri alınmasını arzu ediyor. Maiyetinde levazım memurlarından bir kaç mürtekb varmış. Artık Halk Hükümeti yapmak zamanı imiş. Ve ahalinin itimad eylediği bir zat vali vekili olmalı imiş. Bu da meb'us Hüseyin Bey olursa iyi olurmuş.

(26) CA, A:III-7-b D:20 F:16, 16-1 ve 16-2.

Cevaben, iyi bildiğim ve Erzurum'un en nâmuskar simalarından olan, esaretten yeni gelen Kaymakam Ziya Bey riyasetinde bir hey'et-i tahkikiye teşkil ettim. En ziyâde su-i istimali iddia olunan tahniye memurunu açığa çıkarttum. En ufak bir su-i istimali görülenler, kanuna tevdi' olunur. Fakat Erzurum gibi bir kaç müdrik insanı olan (bir yerde), yoktan arzu edilen dedikoduları çıkarmak müşkil değildir. Eğer cereyan serbest bırakılır da tahkikatsız icraat yapılırsa, yarın herkes aleyhine aynı kaide tatbikine yol verilmiş olur. En ziyâde su-i istimali söylenen Kâzım Bey hakkında bir misal vardır. Meb'us Hüseyin Bey, ihtiyat mülâzımı olarak sahnelerde zâbitanı eğlendiren (d.r.m.k.d.y.) herkesle senli benli ve hiç bir memuriyette bulunmamış ve basit bir adamdır. Yarın Van, Bitlis her taraf kendi istediğini vali yaparsa, bütün Türk memurları kovulacaktır. Bu herc ü merci nasıl durduracağını (sordum), müşarüh ileyh cevaben: Kâzım Bey, inşaattan beşyüz liralık malzeme ile sarf etmiş, senedini bile vermiyormuş dedi. Derhal inşaatın hesabına bizzat bakum ve kendilerine de gösterdim. Yalandır. Şu halde tahkikat yapmadan dedikodu yapanları da mahkemeye vermek lâzım geldiğini kendilerine söyledim. İtiraz etmediler, ve hey'et-i tahkikiyeyi pek musib buldular. Yalnız valilik mes'elesinde İsmet Bey'e sarahaten yazdığım veçhile meselâ onun için (s.y.m.h.y.n.k.) valiliği bile muvafıktı. Madem ki halk arzu ediyor, Hüseyin Bey de olabilir, dediler. Bolşevikler bile yaptıkları icraatla herc ü mercler geçirmekte oldukları halde valilerini halka intihab ettirmemişlerdir. Memleketi derebeylik devrine irca ederler. Vali intihabı ahaliye nasıl bırakılır diye razı ettim. Kani oldukları gibi, göründükleri halde Erzurum'dan infikâkim günü zatu sâmilerine yazdığım şifrede (h.n.h) Hüseyin Bey'den (b.e.t.z.y) ve Hâlid Bey'in tahkik hey'etine tayini aslını hüsnü niyetine atfetmiyorum. Şimdi anlıyorum ki Ankara'da iken müşarunileyh ile bazı külâh kapmak isteyenler güzel bir program yapmışlardı. Meselâ oyuncak üzere, Hüseyin Bey vali olsun , Celâleddin Arif

Bey'e Şarkî vilâyetlerin vâli-i umûmisi olsun . Kaymakam Ziya Bey nâmuskâr, herkesin emniyetini celbetmiş olduğundan hey'et-i tahkikiye riyasetine tayini bendenize karşı memnuniyetle kabul eden Celâleddin Bey'in Halid Bey'i ilcri sürmesi garibdir. Halid Bey, merd bir askerdir. Fakat mahiyetinden kimse memnun olan yok gibidir. Bugün kendisinin gayr-ı kanuni (m.am.ş.l.d.h.n.n) şikayetler bir dosyadır. Fakat cebhedeki merdane mesaisi dolayısıyla hüsnü idare ediyorum. Şimdiye kadar fırkadan almaya mecbur olduğum üç alay kumandanı da geri hizmetlere tayin ettim. Maiyetine tayin olunanlar için cebir ve şiddetle kendileriyle arası açıldığı kimselere dehşetli beslediğinden ve te'sire pek çabuk kapıldığından hey'et-i tahkikiye gibi nazik mes'elelere bî- taraf olamaz. Celâleddin Arif Bey ya oyuncak olarak oynatılıyor, veya henüz karar vermedim pek zekîdir, kendi bir iş yapmak istiyor. Çünkü Hâlid Bey'i bendenize teklif etmeden yazması Hüseyin Bey hakkındaki ısrarı başka mana ifade edemiyor. Hâlid Bey'e te'sir yaparak zaten gadrine uğramış olan bazı kimseler büsbütün azdırılabilir. Hususiyle Miralay Kâzım Bey'le dahi arası pek iyi olmadığından Kâzım Bey aleyhinde kendisine bir karar verdirebilir. Hüseyin Bey de vali namı altında güzel bir oyuncak olur. Halbuki Hüseyin Bey'in vali vekâletine inhasını işitenler me'yûs oluyor ve iğreniyorlar. Hülâsaten arz edeyim ki Erzurum meb'us-ı muhteremi Necati Bey'in biraderi olup ahîren maarif müdürlüğüne tayin buyurulan Midhat Beyefendi için (e.r.b) edildiğini zannediyor. Bu zât, bolşevikliği memleketin iş becerenlerinin mevki' kapması tarzında telakkî ettiğini zannediyor. Bu zâtı ben vaktiyle tesahüb etmiştim. Meziyeti pek ve menfaat-perest olduğundan ekseriyet tarafından pek sevilmez. Halk hükümeti mes'alesinde bendenizi müsaid bulamadığından Celâleddin Arif ve Hüseyin Beylerle muhabere ederek işin daha evvelden tertib ve tasvip edildiğini zannediyorum. Muhtemeldir ki Celâleddin Arif Bey de kemâl-i siyakatle oyuna gelmiş. Herhalde Erzurum'a avdetimde iş pek rânâ meydana

çıkabileceğini ve şimdilik icabeden tedabiri yaptığımdan müsterih olunmasını rica ederim.

Şark Cebhesi Kumandanı
Kâzım Karabekir

Bu telgrafın çekildiği gün olan 22 Eylül'de Celâleddin Arif Bey de Büyük Millet Meclisi Riyasetine, Mustafa Kemal Paşa'nın tabiriyle "ultimatom" tarzında bir telgraf göndermiştir. Celâleddin Arif Bey, telgrafında şikayet ve isteklerini şöyle dile getiriyordu: "...Erzurum'un emniyetsiz ve ümitsiz bir vaziyete düşerek artık kendi elleriyle idare edilmeleri lüzumu yegâne çare-i necat ve halâs addettiği bir zamanda buraya geldik. Paşanın da hareketi menafii memlekete tevafuk etmediği cihetle alenen yapılan fenalıklara hemen nihayet verilmesi ve tahkikat hitamında tahakkuk edecek hale göre müsebbiblerinin tecziyesi lüzumunda ahali müttefikan ısrar ve emniyetbahş tedabirin âcilen ittihazı talebi ve vilâyet vekâletini bizzat muvakkaten kabul etmekliğim Paşa dahil olduğu halde ahali tarafından rica ve istirham olundu. Ahval mufassalan yazılarak bizzarure birkaç () veçhile vekaletin Hüseyin Avni Bey'e tevdi lüzumunu yazmıştım...Hüseyin Bey'in tebliği memuriyeti ve yirmi dört saate kadar cevap verilmesi ve keyfiyetten Paşanın haberdar edilmesi müsterhamdır Efendim."⁽²⁷⁾ Mustafa Kemal Paşa, bu telgraf ve esasen Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'da oynamak istediği rol ya da üstlenmek istediği görev karşısında diyor ki: "...halkın kendi eliyle kendini idare etmesi prensibini ortaya koyan bizdik. Fakat, bundan,

(27) Nutuk, Vesika 258.

her vilâyetin veya her mıntukanın ayrı ayrı birer idare teşkil etmesini, asla kastetmedik." (28)

Mustafa Kemal Paşa'nın, bu "ultimatom" a 23 Eylül'de verdiği cevap oldukça sert olmuştur : "... tevali eden gayrikanuni ve gayrimusib teklifat ve teşebbüsâtınız Hey'et-i vekilece mucibi istiğrab olmuştur... Zâtûâlılerinin Heyeti Vekilenin lüzum gördüğü izahatı vermek ve icab ederse Meclis huzurunda da izahatta bulunmak üzere Ankara'ya hemen avdetiniz lâzımdır." (29)

Görülüyor ki Celâleddin Arif Bey'in Erzurum'daki girişimleri, Mustafa Kemal Paşa tarafından "kanunsuz" ve "isabetsiz" bulunmuş, yaptıklarını açıklığa kavuşturması için Ankara'ya çağırılmış- ır. Fakat Celâleddin Arif Bey mücadeleyi sürdürmeye kararlı olduğunu ortaya koymuştur. "Hey'et-i Vekile'de ve Büyük Millet Meclisi'nde kıraat olunacaktır." kaydı bulunan ve Mustafa Kemal Paşa tarafından "şedidülmeal" diye nitelenen 24 Eylül tarihli telgrafında, kanunsuz hiçbir davranışta bulunmadığını ,bütün yazdıklarının gerçek olduğunu, böyle yapmakla vatanî bir görevi yerine getirdiğini, yaptıklarının hey'et-i vekilece takdir edilmesi gerektiğini, maamafih kendisini takdir edecek arkadaşlarının mevcut olduğuna inandığını belirttikten sonra seçim çevresini teftiş etmeksizin hemen Ankara'ya dönemeyeceğini ilâve etmiştir (30). Celâleddin Arif Bey'in "arkadaşlar" ifadesinden kimleri kastettiğini göstermek için Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta üç

(28) Nutuk, II, s. 479.

(29) Nutuk, II, s.480.

(30) Nutuk, Vesika 259.

belgeye yer vermekte, Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin, maarif vekili Rıza Nur ve Erzurum mebusu Necati Beylerle temasta olduklarına işaret etmektedir (31).

Bu hadiseler cereyan ederken Kâzım Karabekir Paşa cephede idi ve 20 Eylül 1920'de Mustafa Kemal Paşa'dan şark harekâtına mesaade edildiğine dair talimat almış bulunuyordu (32).

Ermenilerin 24 Eylül'de Türk cephe karargâhının bulunduğu Bardız'a baskın tarzında saldırıda bulunmaları üzerine, Şark ordusuna ileri harekât emri verildi. 28 Eylül sabahı ordumuz harekete geçti. Aynı gün, "kötü bir tesadüf eseri" Erzurum'dan Ankara'ya 50 kadar imzayı taşıyan, muhtevası oldukça sert bir telgraf çekildi(33). İmza sahiplerinin vilayet memurları olduğu ve maarif müdürü Midhat Bey'in onlara öncülük ettiği anlaşılıyordu(34). Kâzım Karabekir Paşa'ya göre, imza sahiplerinin çoğunun olaydan haberleri bile yoktu (35). Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa cephede bulunduğu için, onun vekili Miralay Kâzım Bey'e hemen bir telgraf çekerek, imza sahiplerinin tutuklanıp Ankara'ya

(31) Nutuk, II, s. 483-484.

(32) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 847.

(33) Nutuk, II, 486-487.

(34) Nutuk, II, s. 482.

(35) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 851.

gönderilmelerini emretmiştir ⁽³⁶⁾. Durumu haber alan Kâzım Karabekir Paşa, 23 Eylül'de, Erzurum'a giderek mes'eleyi bizzat halledeceğini Mustafa Kemal Paşa'ya yazmıştır ⁽³⁷⁾.

Sarıkamış

29.9.36

Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

1. 30 Eylül 36 da cepheyi gezip vaziyeti tesbit ettikten sonra Erzurum'a giderek orada cereyan eden mes'elenin neticelendirileceği maruzdur.

2. Büyük Millet Meclisi Riyasetine ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine yazılmıştır.

Şark Cephesi Kumandanı

Kâzım Karabekir

Bu telgrafın çekildiği günün sabahı Türk ordusu Sarıkamış'a girmiş bulunuyordu. Geri çekilmekte olan Ermeniler, Sarıkamış ötesinde Türklere karşı

(36) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.850. Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Miralay Kâzım Bey'e re'sen emir vermesini uygun karşılamamaktadır. "Kumandanlarımın, subaylarımın ve askerlerimin bir kısmı Erzurum'da idi. Cephede muharebe eden insanların bunlarla yakın ilgisi tabii idi. Cephede muharebe eden insanların kendi mensuplarının hakaret ve haksızlığa uğradığı hakkında alacakları haberler nelere sebep olmazdı...Hududa hareketim sırasında benden habersiz Erzurum'la muhabere etmemelerini rica ettiğim Mustafa Kemal Paşa'ya : işi bana bırakmalarını ve bizzat gidip işi halledeceğimi yazdım. Genel Kurmay Başkanı İsmet Bey, Erzurum'a gidişimin tehlikeli olabileceği endişesiyle harekâta devamı tercih ediyordu." (Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 849.)

(37) CA, A: III-7-b D:20 F:19-1

katliama girişmişlerdi. Kâzım Karabekir Paşa'nın cepheyi terkedip Erzurum'a dönmesi, bir Ermeni karşı taarruzu ihtimalini düşündürebileceği gibi, Ermeni tehdit ve baskısı altındaki Türklerin kurtuluşunu da geciktirebilirdi. Paşa, bütün bunlara rağmen Erzurum'a dönüp mes'eleyi kökünden halletmeyi tercih etmiş, bu husustaki görüşlerini de Celâleddin Arif Bey'e Sarıkamış'tan 30 Eylül'de çekmiş olduğu bir telgrafla dile getirmiştir. Kâzım Karabekir Paşa, söz konusu telgrafın metnini aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir (38):

Sarıkamış
30.9.36

Büyük Millet Meclisi Riyasetine,
Harb telgrafıdır. Derhal çekilecektir.

Madde 1- Celâleddin Arif Bey'e yazılan 30.9.36 tarihli şifrenin zîrde ikinci maddede ma'ruzdur.

Madde 2- Erzurum ahalisi namına kırk elli imza ile ve (.h.h) halde ma'lumat-ı sâmilere olmadan Büyük Millet Meclisi Riyasetine çekilen telgrafı gördüm. Telgrafı imza eden zevatı, âcizlerinin (n.d.c.s.h.e.r.) hükümet reisine hitaben isti'mal eyledikleri dürüş lisanın dahil (ve) hariçde hasıl edeceği aks-i te'sir pek elimdir. Bu telgraf, en buhranlı devrini yaşayan memleketimizin şark ile garbı arasında vahim ihtilaf nazar-ı mevcudiyetini gösterecek ve düşmanlarımızı yeniden ümide düşürerek atımız için yeni anlar hazırlayacaktır. İngilizlerin milyonlar sarfıyla dahi elde edemeyecekleri böyle açık bir (r.y.e.z.k.) garbi Anadolu'nun fesadla meşbu muhitlerinde ve şimdije kadar sarf ve himmetiyle yek-vücut görülen halk ve ordusu safları arasında hasıl edeceği vahim sarsıntıları izale için imza sahiplerinin ve Erzurum muhterem halkının te'sirler (b.v.l.z.s.n.y.)

biçare (k.r.k.k.) pek yakında herc ü merce düşerek inhilal etmemesi için bir fariza telakki ederim. Gerek zât-ı âlilerine ve gerekse Erzurum Müdafaa-i Hukuk'una rica ettiğim veçhile teb'iyette ubûdiyyetle her umuru birlikte kemal-i samimiyetle halledeceğimizi ümid ederken, umûm vatan için zât ve aileden daha mühim ve mühlik olan işbu açık telgrafı harici düşman tehlike ve tehdidinden daha tahripkâr ve netayic-i vehîmesinin nev'ini almasını cephe vaziyetinden de mühim gördüğümünden de yarın Erzurum'a geleceğini arzeylerim.

Şark Cephesi K(umandanı)

Kâzım Karabekir

Yukarıdaki telgrafta da belirtildiği üzere, 1 Ekim'de Sarıkamış'tan hareket eden Kâzım Karabekir Paşa, 2 Ekim'de Erzurum'a geldi. Cepheye her türlü askeri tertibatı aldırılmış, muhtemel bir Ermeni taaruzuna karşı yapılması gereken işler hakkında kumandanlarına direktifler vermişti. Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'da icab edenlerle ve bu meyanda Müdafaa-ı Hukuk merkeziyle görüşmelerde bulundu. 3 Ekim'de Celâleddin Arif Bey'le silah depolarını gezerek dedikoduların aslı olmadığını göstermeye çalıştı. İngiliz subaylarından gizlemek için Ulu Cami'deki silahları geceleri iç kaleye taşıtmış ve bu durum, camide silahları göremeyen halk arasında söylentilerin yayılmasına sebebiyet vermişti. Hadise açıklığa kavuşmuştu, fakat cephe harekâtının bir süre duraklamasına neden olmuştu. Kâzım Karabekir Paşa bu hususta, "vaktiyle silahların varlığından İngilizler, şimdi de yokluğundan bizimkilerin bu vaveylasına karşı gülmek kabil midir? Görülüyor ki bedbinlik, menfaatperestlik, garazkarlık gibi fena hisler de düşmanların tertibli

propagandaları kadar tehlikeli işler yapıyor." (39) demektedir.

Kâzım Karabekir Paşa, Sarıkamış'ta bulunurken cephe karargâhından, 30 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafı çekmiş bulunuyordu:(40)

Karargah

30.9.39

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Erzurum'dan bir takım imza ile yazılan şayan-ı teessüf telgrafta, iştirakinden bahsedilen ordu, ancak yalnız kumandanlarının taht-ı emrinde olarak, Ankara Büyük Millet Meclisi hükümetinin emrindedir. Düyûnunda müctemi' kumandanlarım benimle beraber o açık telgrafın keşidesinden dolayı en büyük teessüflerini beyan ve milletin vahdetini te'min uğrunda her fedâkarlığı yapan zât-ı sâmilelerine karşı en büyük i'timad ta'zimatını arzederler. Yarıñ Erzurum'a avdetimde milletin yek-vücut olması lazım geldiği bir zamanda işi nifak derecesinde gösteren sâikler hakkında dahi tahkikat-ı lazimeyi yapar ve maruzatta bulunurum.

Şark Cebhesi Kumandanı

Kâzım Karabekir

Bu telgrafın altında Mustafa Kemal Paşa'nın , "münasip bir teşekkür" tarzında notu bulunmaktadır. Nitekim bu telgraftan duyulan memnuniyet, Mustafa Kemal Paşa tarafından teşekkürle karşılanmıştır. (41)

(38) CA, A:III-7-b D:20 F:20-3

(39) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.850.

(40) CA, A: III-7-b D:20 F:19.

(41) CA, A:III-7-b, D:20 F:23-1.

Ankara

4.10.36

Erzurum Tarihiyle: Şark Cebhesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa
Hazretlerine,

C(evap) : 30.9.36 şifreye

Da'vayı mukaddesimiz istihsalinde istinadgâh-ı kavimiz olan ordumuzla,
başta zât-ı sâmilere bulunduğumuz halde,kıymettar ve fedakâr kumandanlarının
hissiyat-ı samimane ve vatanperveraneleri memnuniyet-i azimeye bâdi oldu.
Amâl-i milliyenin istihsal ve milletimizin yek-vücut kalması uğrunda sarf
buyrulan mesainizin şâyân-ı teşekkür ve mehmedet olduğunu arz ederim,efendim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'da kaldığı süre içerisinde iç kaledeki depodan
tek bir silahın ve tek bir fişeğin elden çıkmadığını Celâleddin Arif Bey'e
göstermiş,bir daha söylentilerle hareket etmeyerek vali vazifesinden ileri
gitmemesini ona ihtar etmiş ve Ankara'ya çektiği telgrafı düzelttirmiştir. (42)
Bunu müteakip cephe karargahına dönen Kâzım Karabekir Paşa, buradan 14 Ekim
1920 de Büyük Millet Meclisi Riyasetine çektiği telgrafta (43) Celâleddin Arif

(42) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.852. Celâleddin Arif Bey Ankara'ya çektiği
5/6 Teşrinievvel (Ekim) 1920 tarihli telgrafında, "vatanperver ordu dahilinde ve
halkın itimadını kazanmış pek çok zâbitan ve ümera mevcut olduğundan
suiistimal şikayetleri bittabi ordunun kuvayı mukavime ve intizam esasına tesir
yapacak kadar büyümemiştir." demektedir. (Nutuk, II, s. 487)

(43) CA, A: III-7-b D:20 F: 20, 20-1, 20-2

Bey'den aldığı şifreyi ve buna cevabını bildirmiştir.

Karargâh

14.10.36

20.10.36 vürûdu

Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

Celâleddin Arif Bey'den aldığım şifreyi aynen arz ediyorum.

Madde 1- Alınan şifre:

(k.f.z.k.m.) Zât-ı sâmelerinin de meşhûdu olan Büyük Millet Meclisi Riyasetine keşide edilen telgrafnâmeden sonra ref' edildiğine kani' kılmış idi. Maatteessüf zail olmadığını görüyorum. Bu cümleden bu esnasında bir zabıtın Erzurum'a da İngiliz parasının girdiği yoluyla telkinatta bulunduğu işitilmiş ve halk arasında dahi Erzurum'la İstanbul'un birleşeceği ve buranın bir cumhuriyet ile idaresi kararlaştırıldığı ve bendenizin de buraya reis mealinde bir söz deveran ettiği haber alınmıştır. Bu suretle propagandaların yapılması herhalde bir maksad-ı hafiyeye müstenid ve mazarratın derecesi müstağni-i arz bulunduğundan ve memleketin nısfını müdafaa eylediği bir sırada bu gibi haller şiddetli bir te'sirden hali kalmayacağından, mes'elenin büsbütün kapandırılmasını te'min edecek esbâba tevessül buyurulmasını selâmet-i memleket namına rica ederim. İmza: Vali Vekili Celâleddin Arif.

Madde 2- Yazılan Cevap:

Erzurum'da bir buçuk senedir kumandanım. Halk ve ordu ile samimiyet-i tâmmec ile baş başa çalıştım. Benim ahaliye olan hürmet ve samimiyetimin, onların bana olan itimad ve muhabbeti müdhîş bir âhenk ve vifak uyandırmış ve ordunun

neferinden en büyük kumandanına kadar bendenize olan itaat ve hürmet ve benim de onlara olan muhabbetim şark ordusunu yek-pâre ve mehib bir kuvvet olarak yaşatmaktaydı. Erzurum'un muhterem halkına istinaden bir buçuk senedir Erzurum'a ve dolayısıyla Şarka ve umumi vatana unutulmaz işler gördüm. Binlerce şehid yavrusu, ecnebilerin dahi mazhar-ı takdir ve hayreti olduğu cihetle bu günâ ilim ve san'at ile âsûde meşgul Erzurum'un silahını İngilizlere teslim ettiremem. Erzurum Kongresi'nin küşadına en büyük zahiri oldum. Hin-i müzakerede dahi niğebanı idim. Erzurum'u Ermenilere teslim etmek isteyen İstanbul Hükümetine ilk ilan-ı harbi yaptım. Halk bana (d.r.h.) (b.b.y.) zamir ve istinadgah oldum. Erzurum'un tarihi bu vekayii böyle kayd ve zabt etmiştir. Bütün Garbi Anadolu ve hassaten Ankara hükümeti dahi beni Erzurumlularla yek-vücut ve Erzurum için hayat ve istikbalini hâsir ve sarfettiğimi rânâ bilirdi. İşte kazandığım na-mütenahi hürmet ve muhabbet Ankara hükümetinin itimad ve emniyetini Şarkı ve be-tahsis Erzurum'u dahile ve harice yıkılmaz bir kale , aşılmaz bir mani göstermişti. Fakat nasıl söz ayağa düşürüldü ve nâ-hak yere Meclis-i Milli en ziyade itimad ettiği Şarktan tevahhuşa başladı, ve mazhar-ı tasvib-i sâmeleri olan açık telgrafla gerek âcizleri, gerekse reis-i hükümetinizin ismine ilk defa olmak üzere Erzurum'dan hürmetsiz bir lisan ile aldı. Asabiyetle yazılan bu açık telgraf, masum Erzurum'un hayat-ı samimanesinde zelzele çaktı. İş bu telgraf, zat-ı sâmelerinin arzusu ve tasdiki ile keşide edildiğini öğrenmek için de elim olmuş ve beni reis-i hükümeti hürmetsizce yadedenlere karşı resmi veya şahsi bir şey yapamamaya mahkum etmişti. Fakat aralarında yaşadığımız ordunun bu telgraftan dolayı galeyanda olduğu Sarıkamış'a avdet eder etmez hâk-i pay-i sâmelerine yazmış ve Müdafaa-i Hukuk Merkezi'nin bir samimi telgrafıyla bu galeyanın sökülüp atılmasını rica etmiş iken bir haftadır cevap dahi alamadım.

Memleketimizde nerede dedikodu ve ihtilal görülürse mutlaka orada daha evvel sözün ayağa düşürülmüş olduğuna şüphe bulunmamalıdır. Başlangıç daima bazı kimseler için bâdi-i sürur dahi olsa, muktezası umum için pek zararlı ve elemlidir. Erzurum'a avdetini Erzurumluların dedikodularının Garblı zâbitana olan su'-i te'sirini zât-ı âlilerine arzemiş idim. Hatta zat-ı samileri Anadolu'nun efradının terhisini bendenize teklif buyurduğunuz vakit bu fikrin Erzurum halkının başında ikinci defa Ermeni baltaları oynatmak mahiyetinde tehlikeli bir iş olduğunu da söylemiş idim. Zat-ı sâmilere ve ayrı bir mülakatta dahi Kadı Edib Efendi bendenize şifahen temin ettirerek hürmet ve belki icabet etmemişlerdir. Yoksa Erzurumlular orduya kafidir, hatta icab ederse bir kaç senelik efrat daha silah altına alınır. Buyurduğunuz (v.a.t.) bir (ğ.r.l.v.) anladığımız bu teklifin tahriren yazılmasını rica etmişim. Zat-ı sâmilere de ben görüşürüm, buyurmuş idiniz ve öylece kalmıştı. Sarıkamış'a avdetimde bu mes'elenin zabitan arasında pek fena bir tesir yaptığını ve pek fena ve amiyane dedikoduların kemal-i nefretle anlatıldığını gördüm.

Mesela Erzurum valisi Hüseyin veya Midhat Bey, vali ve mütekaid jandarma binbaşısı olup halen alay yirmidokuzda istihdam ettiğim Kâzım Bey kumandan olabilirmiş. Erzurum kendi evlatlarıyla kendini idare etmiş. Açık telgrafname sahiplerinin en ziyade istinad ettiklerini işittiğim Dokuzuncu Fırka Kumandanı Halid Bey bilc işbu telgrafname sahiplerinin en ziyade mütehedden murahhas edilen Topçu Alay kumandanı Ragıb Bey'i Erzurum'a göndererek Ankara'ya sadakat telgrafı keşide edilmesine isti'mâl-i silah edileceğini bildirmiş. Beyefendi, işte sözün ayağa düşürülmesinin düşman karşısındaki ordu murahhasları arasına attığım ilk adım bunun netayici maazallah vahim olacağından ordumda lâzımı

gibi şiddet isti'maline mecbur oldum. Düşmanlarımızın tefrikaya düşürüp ve zabt ve düstur ile çalışuklarını ve herhalde ve her tarafa kendi propagandalarını sokuşturduğu (y.p.v.p.b.ş.e.k.) atılan yanlış adımın umuma karşı ta'mimi için Müdafaa-i Hukuk'a teklif ettiğim açık telgrafı çektiirmekle iade-i samimiyet, büyük yardım edebilirdiniz. İstanbul'dan İngiliz parasıyla halkı birbirine düşürecek bu propagandaları yapmak üzere Anadolu'nun her tarafına adamlar gönderildiğini Meclis-i Milli'de (teşkile) ihbar ettiğine nazaran Erzurum afakına da yakışık alır. Herkesi birbirine düşüren dedikoducuların geldiğine şüphe edilmemelidir. Bu habislerin ahiren Erzurum'daki dedikodulardan dahi cür'et alarak maksadlarına daha çabuk vasıl olmaya çalışmaları dahi muhtemeldir. Binaenaleyh alınacak tedbirlerin pek esaslı olması ve eski zabt u rabt vaziyetinin idamesi behemehal lazımdır. Bendenizin düşünebildiğim esaslı tedbirler şunlardır:

1. Erzurum Müdafaa-i Hukuk azaları (d.ğ.l.) samimiyetle açık telgraf çekenlerden ve bunu ta'mim ettiklerinden nâşi istifa etmeli ve yerlerine halkın hürmet ve muhabbetini celbetmiş zevat intihab olunmalıdır. (z.b.t.) Yeni Hey'et, samimi açık beyanname ile derhal Ankara Hükümetini eski samimiyetine irca' eder.

2. Açık telgrafa vaz'-ı imza eden memurların ifa-yı vazifeye devam buyurulması bittabi hüsn telakki olunmayacağından azl olunurlar. Bu suretle Erzurum hükümeti ihtilal ve inhilal etmiş zannı ortadan kaldırıldı.

3. Fena şayiati çıkaran menba' büyük bir dikkatle aranır ve kanuna çarptırılır. Bunu hükümet ve ordu ile birlikte arar ve bu icraatın zaman-ı alilerinde olması şahsiyet (m.t.m.zl.y.) için daha şerefliydi. Müfarakat-ı sâmililerinden evvel yeni gelecek vali (s.a.v.f.e.n.d.e.n.h.) tavsiye olunmasını Erzurum'un Şarkın selameti için elzem gördüğüm hissiyat-ı samimaneme terdifen

arzederim. Bunlardan başka taraf-ı âcizînin yapmasını uygun gördüğünüz tedbirlerine derhal ifâ için emir ve iş'arını istirham ederim.

Şark Cebhesi K(umandanı)

Kâzım Karabekir

Kâzım Karabekir Paşa, 7 Ekim'de Erzurum'dan Sarıkamış'a hareket etmiş ve bu telgrafı da Sarıkamış'tan çekmişti. Şifresinin çözümü sırasında bazı kelime, ya da kelime gruplarının tam olarak alınamaması sebebiyle, cümle düşüklüklerine sıkça raslanılan bu telgrafta özet olarak şu noktalara değinilmekteydi. Celâleddin Arif Bey, Kâzım Karabekir Paşa'ya çekmiş olduğu telgrafta, meclis başkanlığına çekilen 28 Eylül tarihli telgraftan sonra bile Erzurum'daki galeyanın ortadan kalkmadığını, hatta daha fazla arttığını, bu cümleden olmak üzere Erzurum'a İngiliz parası dolayısıyla İngiliz entrikasının girdiğini, Erzurum'un İstanbul ile birleşeceği ve Cumhuriyet idaresine geçileceği, Cumhuriyetin başına da kendisinin getirileceği yolunda söylentilerin çıktığını, bu söylentilerin gizli bir propagandanın etkisiyle olduğunu ve bunun önüne geçilmesi gerektiğini bildirmekteydi. Kâzım Karabekir Paşa da Celaleddin Arif Bey'e verdiği cevapta, Erzurum'da daha önceki faaliyetlerini anlatmakta ve Büyük Millet Meclisi'nin güvenine rağmen Erzurum'dan "zât-ı sâmilere" nin de olurlarını almış bir telgrafın Meclis Başkanlığına çekilmesinin cephedeki ordu üzerinde kötü tesir bıraktığını ve galeyanına sebep olduğunu, bu galeyanın önüne geçebilmek için yapılması gereken işlerden şimdiye kadar kaçınıldığını, böyle devam ettiği takdirde neticenin çok kötü olacağını belirtmekte ve alınması gereken tedbirleri

sıralamaktaydı. Buna göre, telgrafın çekilmesine sebep olan Müdafaa-i Hukuk azaları derhal istifa etmeli ve onların yerine her bakımdan halkın güvenini kazanmış olanlar seçilmeli, telgrafa imza koyan menurlara işten el çekirilmeli, dedikodu çıkaranlar da kanunun ön gördüğü cezalara çarptırılmalıydılar. Görülüyor ki bu telgraf ya da telgraflar, Erzurum'daki hadiseleri esaslı bir şekilde açıklamakta ve galcyanın sebepleri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Kâzım Karabekir Paşa ise, bu hadiseyi bir "Halk Hükü meti" olarak değerlendirmektedir⁽⁴⁴⁾.

30 Ekim'de Kars'ın kurtarılmasından sonra , Türk ordusu 7 Kasım'da Gümrü'ye girdi. Ermeni Hükümeti 3 Kasım'da barış istemişti. 8 Kasım'da, Ankara'nın barış şartları Ermenilere iletildi. 10 Kasım'da, Ermeniler bu şartları ağır bulduklarını bildirdiler. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa karargahını Gümrü'ye naklederek 14 Kasım'da Ermenilere karşı taarruza geçti. Ermeniler tekrar barış istediler ve 27 Kasım'da Gümrü'de barış görüşmelerine başlandı⁽⁴⁵⁾. Ermenilere karşı bu son harekate geçilmeden önce, Gümrü'de barış görüşmeleri söz konusu iken Kâzım Karabekir Paşa, 13/14 Kasım gecesi Büyük Millet Meclisi Başkanlığına çektiği bir telgrafta⁽⁴⁶⁾ bu görüşmelerde bulunabilmesi için Celaleddin Arif Bey'in izninin uzatılmasını istemektedir.

(44) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 854.

(45) Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 856-861

(46) CA, A:III-7-a D:20 F:1-1.

Karargah

13/14. II . 36

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Celaleddin Arif Bey sulh murahhaslarımızla Gümrü'ye geldiler. Arif Bey, me'zuniyet müddetinin hitamına mebni, Ankara'ya avdeti lüzumu hakkında emri-i devletlerini tellaki ettiklerini bildirdi. Umur ve muhaberat-ı siyasiyedeki ehemmiyeti ve bilhassa son zamanda daha ziyade artan (i.e.n.) hususundaki vukuf ve tecaribinden istifade eylemek, ve başlarsa sulh müzakratında re'y sahibi olmayarak bulunmak üzere müşarunileyhin temdid-i me'zuniyetine dair keyfiyet-i kararın Celaleddin Arif Bey'e de re'sen tebliğine müsaade buyurulmasını istirham eylerim, efendim.

Şark Cebhesi K (umandanı)

Ferik

Kâzım Karabekir

Kâzım Karabekir Paşa, telgrafında "başlarsa" diyordu ki barış görüşmeleri başlamadı, yeniden savaşmak gerekti ve Celâleddin Arif Bey de Bakü'deki barış görüşmelerinde bulunamadı. Şark ordumuzun Ermeniler karşısında muzafferiyetini gördükten sonra, Erzurum'dan ayrılması gerektiğine inandı ve 26 Kasım 1920 de Hüseyin Avni Bey'le birlikte hareket etti ⁽⁴⁷⁾.

Netice olarak denilebilir ki Erzurum, Birinci Dünya Savaşının en acı felaketlerini görmüş yaşamış bir şehirdi. Ermeni zulmü bu şehirde çok canlar

[47) Nutuk, II, s. 485.

almış analar-babalar çocuksuz, bir çok çocuk öksüz kalmıştı. Kurtuluşunun üzerinden sekiz ay geçmeden Mondros müterakesi imzalanmış bu mütareke ile Erzurum düşman ve özellikle Ermeni istila ve işgaline uğramak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. İstanbul'un burayı gözden çıkardığı günlerde halk, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti etrafında birleşmiş, mahalli kurtuluş çarelerini bile düşünmüştü. Erzurumlular 15. Kolordu'ya ve onun başındaki Kâzım Karabekir Paşa'ya sarsılmaz bir güvenle bağlanmışlar, 3 Temmuz'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa'yı bir kurtarıcı olarak bağırarak basmışlardı. Artık bir daha düşman istilası, Ermeni zulmü görmek istemiyorlardı. Fakat 15. Kolordu'nun Erzurum'un çok yakınındaki Ermenilere karşı harekete geçmesi için İstanbul'dan emir verilmesi o derecede uzak bir ihtimaldi. Üstelik bölgede bulunan İngiliz kontrol subaylarının böyle bir hareketi derhal yetkili makamlarına bildirecekleri de şüphesizdi. Bunun doğuracağı sonuçlar göz önüne alındığında ileri hareketin yapılmasının daha iyi olacağı kanaati hakimdi. Gerçek olan şu idi ki, Ermeniler Erzurum üzerinde tam bir tehdit oluşturmaktaydılar ve bu tehdidi kaldıracak siyasi şartlar henüz müsait değildi. Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra, 15.Kolordu Kumandanlığı Ankara'dan emir almaya ve halk da büyük umutlarla ordunun harekete geçmesini beklemeye başlamıştı. 15. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Haziran ayında yapılacak bir taarruza göre emrindeki birlikleri hazırlamış,Erzurumlular da ellerinden geldiğince orduya yardımda bulunmuşlardı.

1920 yazındaki Moskova görüşmeleri 15. Kolordu'nun hareketini geçici olarak durdurmasına sebep olmuştu. Siyasi gelişmeler hakkında fazla bilgi sahibi olmayan Erzurumlular,şehirleri üzerindeki tehdidi ortadan kaldıracak ve 1914 sınırları ötesindeki Türk ahaliyi kurtaracak ordunun böyle âtıl bir vaziyette kalmasından kaygı duymaya başlamışlardı. Beklentilerinin ve son derece fedakaranc

yardımlarının boşa gittiği düşüncesine kapılmışlardı. İşte tam bu sırada mebusları Celâleddin Arif ve Hüseyin Avni Beyler Erzurum'a gelmişler, şehirdeki bu memnuniyetsiz havanın neticesi olarak ortaya çıkan dedikodulardan hareketle duruma el koymayı gerekli görmüşlerdi. Bu da işlerin karışmasına sebep olmuştur. Celâleddin Arif Bey, ya o günün şartlarından memleket idaresini kavrayamadığından, ya da bu meseleyi Ankara'ya ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir koz olarak kullanıp onun otoritesini sarsmaya ve hatta doğuda tamamen ortadan kaldırmak istediğinden böyle bir davranış içerisine girmiştir. Çünkü son Osmanlı Mebuslar Meclisi reisi, Ankara'da ikinci plâna düşmeyi bir türlü hazmedememektedir. Erzurum halkının büyük çoğunluğunun Ankara ve Mustafa Kemal Paşa ya da 15. Kolordu kumandan ve erkanıyla herhangi bir meselesi olmamıştı. Halkın istediği tek şey, ordunun harekete geçmesi, Erzurum'un emniyet altına alınmasıdır. Bundan dolayıdır ki bu isteğe hizmet edecek hareketin başladığı bir sırada, halkın Ankara'ya karşı olumsuz denilebilecek tutum ve davranışlar içerisine girmesi, asla düşünülemez. Mustafa Kemal Paşa da bu kanıyı Nutuk'ta dile getirmektedir. Bu işte, belki çıkar sağlamaya çalışanların, belki de Kâzım Karabekir Paşa'nın 14 Ekim 1920 tarihli telgrafında belirttiği gibi düşman propagandasının etkisi büyük olmuştur. Bu ikinci konu, öyle sanıyoruz ki, Milli Mücadele tarihimizin araştırılmaya değer, önemli bir yönüdür.